

**Te verschijnen in: *Beleid & Maatschappij*,
jrg. 38, no. 2, 2012**

De wedergeboorte van de *fact-free politics*

Pim Fortuyn en de nieuwe tegencultuur (2002-2012)

Dick Houtman, Peter Achterberg en Roy Kemmers

Centre for Rotterdam Cultural Sociology (CROCUS)
Erasmus Universiteit Rotterdam

Abstract

In this paper we analyze Fortuyn's political inheritance in the Netherlands. Going beyond the mere electoral popularity of his neo-rightist successors, we analyze the changing political culture since Fortuyn entered the political stage. More specifically we show that his ideological beliefs – Fortuyn voiced an unprecedented combination of liberal views towards homosexuals and gender equality with critical views pertaining to immigration, and he was critical of political and administrative elites – caught on in current Dutch politics. Moreover, his highly personal communicative style, placing him outside the inner circle of Dutch politics underscoring his adversity to these political elites, also caught on in mainstream political campaigning. This new personal style, however, did not mean a demise of ideology. On the contrary, Fortuyn actively tried to appeal to the electorate with ideals and ideology – hence marking the rebirth of the so-called 'fact-free politics' after the de-ideologized purple governments in the Netherlands. Since Fortuyn, mainly parties on the right side of the political spectrum have followed this path of re-ideologization. The paper ends with a comparison of the counterculture originating in the 1960s and post-Fortuyn right-wing politics, which surprisingly shows great continuity. We therefore argue that we are currently witnessing a veritable counterculture 2.0.

Trefwoorden

<<politieke cultuur>> <<Pim Fortuyn>> <<fact-free politics>> <<personalisering>>
<<anti-establishment ressentiment>>

De wedergeboorte van de *fact-free politics*

Pim Fortuyn en de nieuwe tegencultuur (2002-2012)

Dick Houtman, Peter Achterberg en Roy Kemmers

Inleiding

De Nederlandse politiek is sinds het begin van de eenentwintigste eeuw bijna onherkenbaar veranderd. In het jaar 2000 werd het land nog geregeerd door het paarse Kabinet Kok-II. De aanslagen van 11 september 2001 moesten nog plaatsvinden, Fortuyn moest *De puinhopen van acht jaar paars* (2002) nog schrijven, Theo van Gogh fietste nog onbekommerd door de Linnaeusstraat, Geert Wilders was koud twee jaar Tweede Kamerlid voor de VVD en Rita Verdonk was zelfs nog helemaal niet politiek actief. Het lijkt allemaal een eeuwigheid geleden nu Nederland, tien jaar na de moord op Pim Fortuyn in 2002, wordt geregeerd door een kabinet van CDA en VVD met gedoogsteun van Wilders' PVV, en nu het zich geconfronteerd ziet met scherpe politieke tegenstellingen, diepgewortelde maatschappelijke onvrede en een in de geschiedenis van de Nederlandse democratie ongeëvenaarde electorale instabiliteit en volatiliteit (Hendriks en Bovens, 2008).

De geest van het populisme is electoraal gezien uit de fles en lijkt daar voorlopig ook niet meer gemakkelijk in terug te duwen. Ten grondslag hieraan ligt een ingrijpende transformatie van de politieke cultuur, tien jaar terug mede door Fortuyn in gang gezet door de politieke articulatie en mobilisatie van al langer bestaande gevoelens van cultureel en politiek onbehagen, vooral onder het laagopgeleide autochtone deel van de bevolking (Houtman en Achterberg, 2010a; Van der Brug, 2003). Bij de nationale verkiezingen van mei 2002 slaagde Fortuyn erin niet minder dan 26 postume Tweede Kamerzetels te verwerven. Het daarop geformeerde kabinet Balkenende-I (CDA, VVD, LPF) viel reeds in oktober, minder dan vier maanden na zijn beëdiging in juli, waarna de neergang van Fortuyns LPF bijna even stormachtig verliep als zijn opkomst. De partij

behaalde bij de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 al geen enkele zetel meer en werd ruim een jaar later, op 1 januari 2008, opgeheven.

Desondanks maakten Fortuyns 26 postume Kamerzetels onontkoombaar duidelijk dat zich ter rechterzijde van de VVD een aanzienlijk kiezerspotentieel bevond, dat de andere politieke partijen tot op dat moment hadden veronachtzaamd (Hendriks en Bovens, 2008). Direct na zijn dood werd de jacht erop echter geopend. Wie herinnert zich vandaag de dag nog dat niet eens zo gek lang geleden ook Hilbrand Nawijn en Marco Pastors hoge ogen in de peilingen gooiden? Even leek het alsof Rita Verdonk met Fortuyns zetels aan de haal zou gaan. Begin 2008, kort na haar breuk met de VVD in september 2007 en in de nasleep van haar strijd met Mark Rutte om het leiderschap van de VVD, stond zij met haar partij Trots op Nederland (TON) op niet minder dan 30 zetels in de peilingen. Daarvan heeft zij er echter nooit één weten te verzilveren en in oktober 2011 heeft zij afscheid genomen van de politiek. Sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 beheert Wilders' PVV Fortuyns vroegere electoraat. In november 2006 was de partij al goed voor negen Kamerzetels, in juni 2010 zelfs voor 24, en sindsdien heeft Wilders als klap op de vuurpijl ook nog eens de electoraal interessante noodrem van het gedoogkabinet CDA-VVD in handen.

De sterk wisselende dagkoersen van LPF, TON en PVV in de afgelopen tien jaar onderstrepen dat een adequate analyse van de politieke erfenis van Fortuyn dieper dient de graven dan de politiekinstitutionele en electorale oppervlakte. Wij doen dat in wat volgt door de veranderingen in de politieke cultuur sinds Fortuyn te analyseren, dat wil zeggen de veranderingen in de constellatie van de door politici en politieke partijen toegeëigende ideologische standpunten en communicatiestijlen.¹ Wij betogen dat Fortuyns erfenis nog steeds springlevend is en dat een analyse ervan in termen van 'links versus rechts' minder inzicht verschaft dan een analyse die recht doet aan de continuïteit tussen het 'rechtse' populisme van vandaag de dag en de 'linkse' tegencultuur van de jaren zestig.

De Islam en ‘Ons Soort Mensen’: Fortuyns inhoudelijke speerpunten

Homorechten en vrouwenrechten

Het meest prominente hedendaagse politieke thema dat aan Fortuyn moet worden toegeschreven is ongetwijfeld de kritiek op de islam en het daarmee nauw verbonden verlangen naar beperking van de immigratie (zie Van der Brug, 2003; Pellikaan et al., 2003). Een dergelijke nieuwe culturele agenda is in internationaal vergelijkend perspectief nauwelijks opmerkelijk, omdat ook in andere westerse landen, vaak al veel eerder, op de rechterflank electoraal succesvolle nieuwe politieke partijen tot bloei zijn gekomen, die eveneens een kritische koers voeren op het vlak van de immigratie (Ignazi, 2003; Achterberg, 2006; Van der Waal en Achterberg, 2006). Opmerkelijk aan Fortuyns stellingname was wel de onderliggende argumentatie, die was opgetrokken op een omarming van homo- en vrouwenrechten, wat ook in internationaal vergelijkend perspectief uitzonderlijk was (Akkerman, 2005). Fortuyn meende dat de emancipatie van deze twee bevolkingsgroepen ‘na de creatie van de verzorgingsstaat de grootste mentale en culturele prestatie is van de mensheid in de moderne wereld’ (Fortuyn, 2001: 70) en vreesde dat ze in gevaar zouden komen door de komst van een groep die niet van zins leek om de Nederlandse bijna-overeenstemming over het belang ervan te onderschrijven. Daarom achtte hij het ‘alleszins de moeite waard om deze verworvenheid voluit en met alle ten dienste staande middelen te verdedigen’ (2001:70).

In het beruchte interview met de Volkskrant van 9 februari 2002 dat hem kort daarna het leiderschap van Leefbaar Nederland zou kosten, formuleerde hij het als volgt: ‘Ik heb geen zin de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen nog eens over te doen. Op middelbare scholen zijn tal van homoseksuelen die vanwege Turkse en Marokkaanse jongens in de klas niet durven uitkomen voor hun identiteit. Dat vind ik een schande.’ De voor Fortuyn logische consequentie was een immigratiestop voor moslims: ‘Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: er komt geen islamiet meer binnen! Maar dat kan ik niet rond krijgen. De islam is achterlijk, ik zeg het maar, het is gewoon een achterlijke cultuur’ (Volkskrant, 2002).

Dit anti-immigratie standpunt kan niet eenvoudig worden weggezet als ‘klassiek’ racisme of ethnocentrisme, omdat het met klassiek progressief geschut de aanval opent op

multiculturalisme en ruimhartig immigratiebeleid. Dit is opmerkelijk, omdat de betreffende seculier-progressieve waarden tot op dat moment vrijwel uitsluitend in stelling werden gebracht om te pleiten voor acceptatie van cultureel verschil (Van Bohemen et al., 2011). Fortuyn's opmerkelijke argumentatie bleef ook internationaal niet onopgemerkt. Canovan (2005: 75) wijst er bijvoorbeeld op dat hoewel 'most New Populists can indeed be located on the right of the traditional political spectrum', dat niet altijd en zonder meer het geval is, omdat 'the case of Pim Fortuyn in the Netherlands showed that such labels can be misleading' (vergelijk Buruma, 2010; Wansink, 2004: 145).

Fortuyn's politieke navolgers hebben vlijtig op dit tolerantie- en individuele vrijheidsargument als grond voor uitsluiting van de islam voortgeborduurd. In zijn boekje *Kies voor vrijheid* stelt bijvoorbeeld Geert Wilders (2005: 73), toen nog als eenmansfractie in de Tweede Kamer, dat '[w]e moeten leren intolerant te worden tegen de intoleranten. Dat is de enige manier om onze tolerantie te handhaven'. En hoewel Wilders' karakterisering van de Islam als 'fascistische ideologie' wellicht een stap verder gaat dan Fortuyn's 'achterlijke cultuur', komen hun beider analyses er op neer dat de Nederlandse cultuur 'is gefundeerd in de drie grote cultuurhistorische bronnen van de moderniteit: het Jodendom, het Christendom en de Verlichting' (Pels, 2003: 184). Ook wanneer Rita Verdonk (2008) bij de lancering van haar beweging Trots op Nederland waarschuwt tegen de 'sterke "weg met ons" stroming' en zegt zich eraan te ergeren 'dat wij Nederlanders in ons eigen land steeds maar moeten opschuiven en ons moeten aanpassen aan nieuwe culturen,' klinkt hierin Fortuyn's (2001: 45) waarschuwing dat de Nederlandse samenleving 'geen weerwoord [heeft] voor mensen en culturen die aan het [heersende] cultuurrelativisme geen boodschap hebben' luid en duidelijk door.

'Ons Soort Mensen' en 'het nieuw fascisme'

Met Fortuyn's kritiek op multiculturele samenleving en immigratie ving ook de verdachtmaking aan van 'de politiek correcte, linkse elite' of, in Fortuyn's termen, de 'linkse kerk'. Dat brengt ons bij het tweede grote inhoudelijke politieke thema dat Fortuyn de Nederlandse politieke cultuur heeft binnengeloodst en dat vandaag de dag veel meer dan destijds de vaderlandse politiek in beroering brengt: de problematische

verhouding tussen enerzijds de alledaagse problemen van gewone burgers en anderzijds de maatschappelijke verantwoordelijkheid van politiek-bestuurlijke elites. Want hoewel Fortuyns immigratiestandpunt destijds het meeste opzien baarde, vormde zijn kritiek op de gevestigde politiek-bestuurlijke orde het meest fundamentele deel van zijn politieke agenda en nalatenschap (zie ook: Voerman en Lucardie, 2002). Het gaat hier zowel om zijn afkeer van de regentencultuur van wat hij spottend ‘Ons Soort Mensen’ noemde, zijn kruistocht tegen de overheidsbureaucratie, als zijn hiermee nauw samenhangende pleidooi voor kleinschaligheid en op *targets* afrekenbare bestuurders. Want, zo stelde hij, ‘[v]oel ik de stemming in dit land goed aan, dan hebben de mensen in dit land schoon genoeg van Paars, van de gesloten cultuur van het Poldermodel, van het regentenpartijgedoe, van de achterkamertjes (...), maar bovenal hebben de mensen in het land genoeg van al dat verantwoordelijkheidsmijdende gedrag’ (Fortuyn, 2002: 184-185). In *De puinhopen van acht jaar paars* betoogde Fortuyn dan ook omstandig dat de publieke en collectieve sector ‘in belangrijke mate [worden] geregeerd door (...) professionals’, een ‘meritocratische elite [die] zichzelf vernieuwt en aanvult door middel van coöptatie’, omhuld met ‘een sfeer van incest’ (2002: 10).

Zijn afkeer van bureaucratie nam welhaast religieuze proporties aan. Toen hem bijvoorbeeld naar zijn gedachten rondom ‘nieuw fascisme’ werd gevraagd, vertelde hij zich geen zorgen te maken over de ‘primitieve vreemdelingenhaat’ van mensen als Le Pen. ‘Het nieuwe fascisme’, zo voorspelde hij, ‘zal binnensluipen op kousenvoeten, op golven van technologische mogelijkheden en zal de gedaante hebben van een anonieme bureaucratie geleid door even anonieme bureaucraten en verambtelijkte politici’ (Fortuyn, geciteerd in Wansink, 2004: 77-78). Het idee dat alle broodnodige vernieuwing door vastgeroeste structuren in de kiem wordt gesmoord klonk ook luid en duidelijk door in Verdonks (2008) bewering dat ‘een handvol verzuurde partijleden en beroepspolitici bepalen wat er in dit land gebeurt. Of vooral: wat er niet gebeurt’.

Met Wilders’ PVV is het niet veel anders. In plaats van krachtdadig op te treden tegen de problemen waarmee ‘hard werkende burgers’ dagelijks kampen, zouden politici en ambtenaren hun tijd vooral verdoen aan eindeloze vergaderingen over bijzaken en een onophoudelijke stroom uit de werkelijkheid losgezongen nota’s, notities, rapporten en toekomstscenario’s produceren – of, erger nog: laten produceren door dure externe

adviesbureaus of onderzoeksinstellingen. Omdat een en ander bovendien wordt gefinancierd van ‘onze’ belastingcenten, zo luidt de populistische slotsom, is hier in feite sprake van uitbuiting van ‘gewone’ en ‘hard werkende’ Nederlanders door Haagse ‘zakkenvullers’, die alleen maar geïnteresseerd zijn in hun eigen portemonnee, hun eigen loopbaan en hun eigen ‘linkse hobby’s’. In dit populistische vertoog, dat vooral aantrekkelijk blijkt voor laagopgeleiden, is de parasitaire boevenrol van het kapitaal uit het socialistische verhaal kortom overgenomen door politieke, bestuurlijke en ambtelijke elites (Achterberg et al. 2011; Houtman et al., 2008; Houtman en Achterberg, 2010b).

Personalisering van de politiek

Fortuyn nam echter niet alleen discursief afstand van regenteske elites en bureaucratisch formalisme, maar deed dat ook via zijn persoonlijke stijl van optreden. Niet louter zijn ideeën of partij stonden derhalve centraal in zijn communicatie, maar ook de privépersoon Pim Fortuyn was daarin uitermate belangrijk. Reeds de van weinig bescheidenheid getuigende omslagen van zijn boeken, vaak getooid met een grote foto van zichzelf, getuigen hiervan (Wansink, 2004: 91). Niet eerder kende Nederland een politicus die zijn optreden dusdanig doorspekte met details uit zijn persoonlijke leven. Of het nu ging over zijn homoseksualiteit, zijn verloren liefde Arie, zijn butler Herman, zijn Cavalier King Charles Spaniëls Kenneth en Carla, of zijn bezoeken aan de *dark room*, de openlijk en uitbundig homoseksuele Fortuyn liet zich graag kennen. Die openheid betrof ook zijn persoonlijke gevoelsleven, waardoor zijn aura van openheid, eerlijkheid en persoonlijke authenticiteit verder werd versterkt. Zo gaf hij in een gesprek met Ivo Niehe ruiterslijk toe een ‘haatdragend mens’ te kunnen zijn, om daaraan direct toe te voegen, ‘maar Wim Kok ook’, daarmee onderstrepend ‘dat iedereen wel eens een klootzak was, maar dat hij dit in tegenstelling tot bestaande politici tenminste eerlijk toegaf’ (Van Herwaarden, 2005: 32).

Fortuyn had onmiskenbaar gevoel voor drama en theater: hij was een ‘mediamieke’ persoonlijkheid (Van Herwaarden, 2005: 36; Pels, 2003: 24). Op de vraag van Inge Diepman tijdens een aflevering van *Het Zwarte Schaap* wat hij graag wilde

worden ('Paus? President van de Verenigde Staten? Of premier van Nederland?'), antwoordde hij: 'Koningin. Dan kan ik in die mooie paleizen wonen en in de gouden koets rijden.' Probleemloos en onophoudelijk slaagde hij erin om de aandacht van de media te vangen (Blokker, 2003). Zijn communicatieadviseur Kay van de Linde stelde tevreden vast dat er aan Fortuyns persoonlijkheid en manier van optreden 'geen steek' behoefde te worden veranderd: 'Hij is écht. Hij is het natuurlijke middelpunt van alle aandacht. Ik schaaf bij hem alleen de kantjes bij' (geciteerd in Van Herwaarden, 2005: 36). Fortuyns persoonlijke en mediagenieke stijl stelde hem in staat om, in lijn met zijn afkeer van regenteske elites en bureaucratisch formalisme, ook op performatieve wijze afstand te nemen van het Haagse circus en zo zijn buitenstaanderschap te cultiveren (Pels, 2003: 264-276). In de woorden van Pels (2003: 179): '[Fortuyn] appelleert "aan het volk van Nederland" niet als partijleider maar als persoon, en niet op basis van formele democratische regels maar met het charismatische gezag van de unieke buitenstaander.'

In Nederland hebben de media vanaf de vroege jaren zestig altijd al verrassend veel aandacht besteed aan de privépersoon van de politicus (Van Santen en Van Zoonen, 2010) en deze tendens is in vergelijking met de omringende landen reeds voor de opkomst van Fortuyn steeds sterker geworden (Kriesi, 2011; Kleinnijenhuis et al., 2007). Hoewel het openlijk bespreken van de eigen seksuele voorkeuren en gedragingen, zoals Fortuyn deed, of van de inhoud van de vuilniszakken van politici, zoals het eenmalig verschenen roddelblad Binnenhof in de zomer van 2010 deed, gaat weliswaar veel politici te ver, maar dat laat onverlet dat ook politici van andere dan rechts-populistische partijen vandaag de dag veel meer van hun persoonlijkheid en hun privéleven blootgeven dan gebruikelijk was in het tijdperk voorafgaand aan Fortuyn: "Fortuyn belichaamde letterlijk een doorbraak in het proces van mediatisering en personalisering van de Nederlandse politieke cultuur. In z'n eentje maakte hij duidelijk dat er een nieuw soort celebrity-politicus bezig was te ontstaan die, gebruikmakend van de door de media geleverde publieke zichtbaarheid, buiten de gevestigde partijpolitieke orde om een factor van betekenis kon worden." (Pels, 2007: 10).

Politici nemen daarmee steeds nadrukkelijker afstand van hun formele rol binnen de Haagse politiek en inmiddels is dit al niet langer meer een strikt individuele praktijk, maar een dwingende normatieve verwachting: men *behoort* 'zichzelf te zijn' en men

behoort afstand te nemen van de formele rolverwachtingen die aan het beklede politieke ambt kleven. Het meest in het oog springende gevolg hiervan is het leger media adviseurs en spindoctors dat de opdracht heeft om politici te leren hoe zij moeten spelen dat zij geen rol spelen, maar ‘gewoon zijn’ en dus niet ‘boven’ of ‘tegenover’ burgers staan, maar gewoon ‘naast’ of (liever nog) ‘achter’ hen. Daarom laat Mark Rutte zich tegenwoordig ontspannen dansend filmen op Dance Valley, liet Jan Peter Balkenende zich tijdens zijn premierschap graag fotograferen in Formule-1 raceauto’s, en kon het tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 zomaar gebeuren dat een journalist Maxime Verhagen aantrof op een *dance party*, in net pak onderuit gezakt op een loungebank. ‘Effe lekker chillen’, antwoordde de zich zichtbaar ongemakkelijk voelende Verhagen op de verbaasde vraag wat hij daar deed (Van Stipdonk en Leeuwenburg, 2007: 49).

Aldus zijn politici zich steeds meer gaan distantiëren van wat sinds Fortuyn ‘de Haagse kaasstolp’ of ‘het Haagse gedoe’ is gaan heten. Zij zijn daarmee steeds meer de boodschap gaan overdragen dat wat er in Den Haag gebeurt eigenlijk helemaal niet zo belangrijk is, omdat het gaat om ‘de echte problemen’ – de problemen van ‘de mensen in de samenleving’ of ‘de mensen in de oude wijken’. In het voorjaar van 2007 besloot het kakelverse kabinet Balkenende-IV zelfs om eerst maar eens 100 dagen ‘in gesprek te gaan met de samenleving’, ondersteund door een door Erik van Bruggen bedachte bustournee. ‘Zo’n bus heeft grote voordelen’, zo legde van Bruggen desgevraagd uit aan NRC-Handelsblad, ‘Die komt ergens aan, rijdt door het land – allemaal mediagenieke momenten die zo het Journaal halen. En je kunt er als politicus je boodschap mee onderstrepen dat je de kiezer serieus neemt’.ⁱⁱ En inderdaad: dankzij Van Bruggen kon heel Nederland 100 dagen lang via oude en nieuwe mediaⁱⁱⁱ meegenieten van de avonturen die Balkenendes nieuwe kabinetsploeg in het land beleefde. Minister André Rouvoet verscheen zelfs enthousiast jumpend met Haagse kinderen op de televisie.^{iv}

Het *glossy* beleidsdocument *Samen werken, samen leven* dat het kabinet na afloop van zijn 100-daagse ontdekkingsreis door ‘de samenleving’ deed verschijnen, bevatte op vrijwel iedere pagina een foto van een ‘gewone Nederlander’ met een tekstballon. Veel van deze buikspreekpoppen van het kabinet mopperden over de vaak scherpe en onwerkbare tegenstelling tussen een bureaucratische overheidsolifant enerzijds en een

breekbare maatschappelijke porseleinkast vol alledaagse wijsheid anderzijds. Reeds voordat het goed en wel uit de startblokken was, had het kabinet Balkenende-IV met *Samen werken, samen leven* kortom al uitgebreid ‘sorry’ gezegd tegen ‘de samenleving’ (Houtman en Achterberg, 2010b).

De toegenomen populariteit van sociale media als Hyves, Twitter en Facebook onder politici behoeft niet te verbazen, want dergelijke media zijn bij uitstek geschikt om de grenzen tussen het publieke domein en de privé-sfeer te slechten. Toen wij medio 2008 een beknopte inhoudsanalyse van de Hyvespagina’s van politici verrichtten, bleek dan ook dat ze deze met graagte gebruikten om onthullingen over hun privéleven te doen (Houtman en Achterberg, 2008). Zo bleek dat Mark Rutte (VVD) graag Indonesisch eet (‘Vooral bij Soeboer in Den Haag’); dat Burberry, Hugo Boss, KLM en Volvo de favoriete merken zijn van Jan de Vries (CDA); dat Mirjam Sterk (CDA) behalve voor *Sex and the City* en *Boer zoekt vrouw* ook valt voor de Italiaanse keuken (‘Dol op toetjes met vooral veeeeel pure chocolade’); dat John Leerdam (PvdA) gek is op pom met rijst, Surinaams-Chinese kip en groente, geitenvleescurry en gebakken banaan; en dat Jan Mastwijk (CDA) dol is op karaoke (‘Ik kan zo’n 150 nummers zingen’).

Nadat Wim van de Camp gekleed in glimmend strak motorpak het startschot had gegeven voor de CDA-campagne voor de Europese verkiezingen van juni 2009 (Houtman en Achterberg, 2010b), bereikte de personalisering van de Nederlandse politiek een voorlopig hoogtepunt in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010. Reeds voordat bekend werd gemaakt dat hij het sociaaldemocratische roer zou gaan overnemen van Wouter Bos, trad Job Cohen op als gastredacteur van het damesblad *Margriet*, ter gelegenheid waarvan de omslag van de betreffende aflevering was getooid met een levensgrote foto van de (toen nog) Amsterdamse burgervader. Gerda Verburg, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, liet haar eigen ministerie de glossy *Gerda* uitgeven en verspreiden, waarin zij onder andere verhaalde over haar leven op het platteland en een paar van haar favoriete recepten prijs gaf. Door middel van uitgebreide en met foto’s gelardeerde interviews gunden in deze periode tenslotte bijna alle lijsttrekkers van de grote partijen de lezeressen van het damesblad *Libelle* een kijkje in hun privéleven.

Post-ideologische politiek of *fact-free politics*?

Post-ideologische politiek?

Een dergelijke ‘personalisering van de politiek’ wordt in de sociale en politieke wetenschappen dikwijls geïnterpreteerd als de min of meer onvermijdelijke uitkomst van processen van de-ideologisering (bijv. Couwenberg, 2003: 38). Over Fortuyn is bijgevolg volop beweerd dat hij ideologisch-inhoudelijk weinig in de politieke melk te brokkelen had en dat inhoud bij hem vrijwel volledig was vervangen door vorm (zie voor een overzicht: Pels, 2003: 16-21). Wij bestrijden niet dat in tijden van ideologische verwarring of fragmentatie de persoon van de politicus en zijn of haar manier van optreden belangrijker worden (Achterberg, 2011), maar menen desondanks dat het onjuist is om Fortuyn af te schilderen als ‘een icoon van het niet-ideologische tijdperk’, zoals bijvoorbeeld Fennema (2010: 81) doet.

Fortuyn had, zoals hierboven betoogd, immers wel degelijk min of meer coherente politieke ideeën, in het bijzonder over de wenselijke omgang met cultureel verschil en de rol van politieke en ambtelijke elites. Bovendien stond zijn manier van optreden niet los van deze politiek-inhoudelijke stellingnamen, maar sloot zij er juist naadloos bij aan. Politieke stijl, zo stelt Pels (2003: 39) in zijn boek over Fortuyn dan ook terecht vast, ‘is een begrip dat vorm en inhoud, boodschap en verpakking met elkaar verbindt.’ Beter dan wat ook illustreren Fortuyns persoonlijk getinte tirades tegen de zakelijke, cynische en ideologisch ontvederde paarse kabinetten hoezeer hij een politicus met idealen was: ‘Ik haat Wim Kok. En Wim Kok haat mij’ (geciteerd in Van Herwaarden, 2005: 105). Hij vond Kok een ‘premier zonder empathie’, een ‘zakelijke robot, saai en ongeïnspireerd’ (geciteerd in Pels, 2003: 46) en Ad Melkert liet hij weten ‘over zijn nek te gaan’ van ‘het cynisme en de stuitende oppervlakkigheid’ (ibid.: 47). Dit is niet de taal van een politicus zonder idealen, maar van een politicus die het als zijn roeping ziet om de sociale werkelijkheid consequent langs de meetlat van de eigen idealen te leggen, en weigert zichzelf neer te leggen bij de tekortkomingen die zo’n exercitie aan het licht brengt.

Fortuyn had dan ook weinig affiniteit met en geduld voor het pragmatische bestuurlijke handwerk, maar besteedde des te meer aandacht aan het verleiden van kiezers

om zich achter zijn dromen en idealen te scharen. De Groningse historicus Ankersmit heeft Fortuyn's opvattingen hieromtrent als volgt gekarakteriseerd: 'Politiek is spel, het is theater, het is een weten hoe je de dingen brengen moet om te bereiken wat je wilt. Machiavelli vergeleek de goede politicus met een minnaar. Die bereikt niets als hij zijn geliefde gaat lastigvallen met de resultaten van de laatste politicologische onderzoeken. In de liefde gaat het om te weten wat het juiste moment is en om dan precies dat te zeggen wat op de geliefde de juiste indruk maakt. Eerst dan bereikt men iets waar minnaar en minnares beiden plezier aan kunnen beleven. En Fortuna – de godin van de politiek – is tenslotte een dame, nietwaar? Dat is wat Fortuyn in de gaten had. Hij was de oppervlakkige politicus in de goede zin van het woord' (geciteerd in Pels, 2003: 49).

Fact-free politics

Fortuyn's opvattingen over het bedrijven van politiek duidt men sinds enkele jaren, en dan vooral in linkse kringen, aan als *fact-free politics*. De daarbij steevast gehanteerde verwijtende en afwijzende toon is welbeschouwd opmerkelijk, want de feiten spreken zoals bekend nooit voor zichzelf. Ze moeten door politici actief aan het spreken worden gebracht door ze te voorzien van een morele interpretatie, waarvoor een verder niet op feitelijke of anderszins wetenschappelijke gronden te legitimeren voorstelling van de goede samenleving noodzakelijk is. De wetenschap kan immers slechts vaststellen of en in hoeverre iets 'het geval is', terwijl de vraag of het 'erg' is, of juist helemaal 'niet erg', slechts op morele (religieuze dan wel politiek ideologische) gronden kan worden beantwoord. Of iets 'erg' is, kan men kortom helemaal niet 'weten': men kan zo iets alleen maar 'vinden' of 'menen'. En zo'n 'vinden' of 'menen' is voor het politieke handelen welbeschouwd belangrijker dan de naakte feiten zelf, in de zin dat de laatste zonder zo'n beoordeling niets betekenen en geen politieke handelingsgevolgen kunnen krijgen (Houtman, 2012; Houtman et al., 2012).

Volgens de politieke logica van Fortuyn verzaken politici die doen alsof zij op grond van 'feiten' kunnen beslissen kortom hun maatschappelijke verantwoordelijkheid, omdat zij verzuimen morele oordelen uit te spreken op basis van de idealen waarvoor zij zeggen op te komen. Dit verwijt stond zoals wij hebben gezien centraal in Fortuyn's kritiek op de paarse kabinetten en tegenover dit 'bestuurlijke cynisme' etaleerde hij

zichzelf veeleer als een ‘verhalenverteller’. Politieke ideeën behoeften wat Fortuyn betref niet ‘waar’ of ‘rationeel’ te zijn, maar moesten vooral fungeren als een soort ‘mythen’ of ‘utopieën’ (Pels, 2003: 51-52). Politiek behoorde volgens hem niet te gaan ‘over het politiek en bestuurlijk haálbare, maar over het dénkbare’ (Fortuyn, 2001: 34), waarbij zijn persoonlijke adagium, ‘Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg’, uiteraard naadloos aansloot.

In handen van de PVV is Fortuyns *fact-free politics* inmiddels alleen maar verder uitgewerkt en geperfectioneerd. In navolging van Fortuyn stelt ook Wilders (2005: 106) dat ‘[w]e moeten durven dromen en aldus mogelijk maken wat in Den Haag onmogelijk wordt geacht.’ Net zoals Fortuyn dat deed door te kiezen voor niet mis te verstane titels als *De puinhopen van acht jaar paars*, pompt Wilders’ partij onophoudelijk de boodschap de wereld in dat de samenleving waarin Nederlanders leven naar is, slecht is, en op voortvarende wijze op de schop moet. PVV-standpunten als zouden (internationale) verdragen die noodzakelijke hervormingen in de weg staan eenzijdig dienen te worden opgezegd, zijn onmiskenbaar ingegeven door de Fortuyneske overtuiging dat het in de politiek niet om het haalbare, maar om het denkbare dient te gaan. Politieke stellingnamen kunnen volgens deze logica niet ontleend worden aan wat realistisch of redelijkerwijze haalbaar is – en dus uiteindelijk aan wat de andere betrokkenen partijen ervan vinden –, maar behelzen uiteindelijk niets meer of minder dan het afleggen van getuigenis van de eigen politieke overtuigingen en het etaleren van de onvervreembare principes waardoor men zich laat leiden.

Een dergelijke *fact-free politics* is niet of nauwelijks inpasbaar in de alledaagse politiek-bestuurlijke logica, geregeerd als zij wordt door praktijken van geven en nemen, het sluiten van compromissen, en uiteindelijk zelfs het uitbrengen van stemmen voor of tegen voorstellen waar men eigenlijk tegen respectievelijk voor is. Bij *fact-free politics* gaat het om een onomwonden keuze voor wat Canovan (1999) de ‘redemptieve’ in plaats van de ‘pragmatische’ dimensie van de democratie noemt. In de klassieke terminologie van de Duitse socioloog Max Weber (1856-1920) hebben wij niet te maken met een politiek die zich laat leiden door een *Verantwortungsethik*, gericht op het op pragmatische wijze realiseren van datgene wat haalbaar is, maar met een die is gebaseerd op een *Gesinnungsethik*, waarbij het gaat om het afleggen van getuigenis van de eigen

idealen en overtuigingen en het demonstreren van de eigen ideologische integriteit, onkreukbaarheid en geloofwaardigheid.

De electorale successen van de PVV tot dusver maken duidelijk dat haar Fortuyneske verwerping van politiek-bestuurlijk pragmatisme als schadelijk voor de politieke geloofwaardigheid juist in het hedendaagse klimaat van politiek wantrouwen in de smaak valt bij een aanzienlijk deel van de (vooral laagopgeleide) kiezers: ‘Eindelijk een politicus die staat voor wat hij zegt’ (Houtman et al., 2008). In een meerpartijstelsel met wisselende coalities is zo’n ‘getuigenispolitiek’ echter weinig praktisch en haar Achilleshiel is dan ook dat het lastig wordt om iets van de eigen idealen in overheidsbeleid te vertalen. Het dragen van regeringsverantwoordelijkheid maakt dit probleem uiteraard nog nijpender en Wilders’ voorkeur voor de gedoogconstructie waarmee hij vanuit de oppositie het kabinet Rutte-I in het zadel houdt wijst erop dat hij zich hiervan terdege bewust is.

Hoe een en ander zich in de toekomst verder zal ontwikkelen, valt lastig te voorspellen, maar het is wel duidelijk dat de PVV zich in een *catch 22*-situatie bevindt. Enerzijds dankt de partij haar goede koersen van de afgelopen jaren aan haar consequent volgehouden *Gesinnungsethik*, haar ontlopen van regeringsverantwoordelijkheid, en haar ongenadige kritiek op al wat vloekt met haar politieke idealen, maar anderzijds zal juist naarmate dit alles meer electoraal succes oplevert het spook van de *Verantwortungsethik* zich des te nadrukkelijker manifesteren, met alle risico’s voor de eigen geloofwaardigheid van dien. Dit lijkt ons, meer dan al het andere, het grote politiek-strategische dilemma voor de PVV in de jaren die voor ons liggen.

Vooralsnog kunnen de linkse partijen, met uitzondering van de SP die een eigen ideologisch geluid blijft laten horen, echter nauwelijks met de *fact-free politics* van Wilders en de zijnen uit de voeten. Behept met een ongebreideld geloof in de zeggingskracht van de feiten zelf, komen deze partijen dan ook niet veel verder dan mopperen over ‘versimpeling van een complexe werkelijkheid’ of ‘onjuiste beeldvorming’, zoals Jolande Sap toen zij in haar column ‘Weg met de politiek van branie zonder brein’ (NRC-Handelsblad, 19 januari 2011) liet weten dat het nu maar eens uit moest zijn met ‘de politiek van N=1, de politiek van de observatie van de enkele waarnemer die zich niets gelegen laat liggen aan de feiten.’ Maar nu de werkelijkheid

door de PVV tot probleem is uitgeroepen, trekt men met een beroep op de feiten geen volle zalen meer. Natuurlijk kan men Wilders best verwijten dat internationale verdragen de door hem bepleite maatregelen in de weg staan, maar dat werkt slechts averechts, want bevestigt slechts zijn stelling dat de werkelijkheid niet langer deugt. Het argument dat in Nederland moslima's in boerka's en rechters met hoofddoekjes nauwelijks voorkomen, maakt al evenmin indruk, want het PVV-standpunt is meer normatief dan empirisch: 'Wij moeten dit gewoon niet willen.' Al wat links aan feiten inbrengt, kan aldus zonder grote problemen worden opgevoerd als bewijs voor Wilders' verhaal dat de opvattingen van 'Henk en Ingrid' niet serieus worden genomen en dat zij door hun eigen overheid zijn beroofd van hun land en hun identiteit.

Sinds Fortuyn gaat het in de Nederlandse politiek steeds minder om de feiten en juist steeds meer om de manier waarop ze met behulp van het eigen politieke verhaal worden geselecteerd en cultureel en retorisch verpakt – om *framing* (Kuitenbrouwer, 2010). Zo is het niet handig om de Betuwelijn de Betuwelijn te noemen als je er een voorstander van bent, want dat klinkt teveel als de meedogenloze vernietiging van een zachte roze bloesemdeken in een oneindig en oer-Hollands laagland, waardoor traag brede rivieren gaan. A15-lijn getuigt van heel wat meer inzicht in de *do's and don'ts* van de hedendaagse politieke communicatie. Evenmin is het voor voorstanders erg handig om de Europese grondwet de Europese grondwet te noemen, want dat wekt de suggestie van een overdracht van de Nederlandse soevereiniteit aan Europa. 'Misschien klopt het niet helemaal wat Wilders zegt, maar het is wel waar,' zo verwoordde ooit een PVV-sympathisant op even onbeholpen als treffende wijze het gegeven dat de werkelijkheid er in de hedendaagse *fact-free politics* niet veel meer toe doet.

Conclusie: tegencultuur 2.0

Fortuyn was een kind van de jaren zestig, destijds actief in het linkse studentenmilieu (Pels, 2003; Couwenberg, 2004). Men kan zich erover verbazen dat iemand met zo'n politieke achtergrond inmiddels in de geschiedenisboeken is opgenomen als degene die in Nederland eigenhandig de electorale doorbraak van het rechtse populisme heeft

geforceerd. Men kan zich echter afvragen of het sleetse negentiende-eeuwse begrippenpaar van 'links versus rechts' voor de analyse van de hedendaagse politieke cultuur nog wel het meest geëigende is. Schuift men het terzijde, dan blijft er niet zoveel meer over om zich over te verbazen, want springen vooral de overeenkomsten tussen de politieke cultuur van de jaren '60 en die van vandaag de dag in het oog.

De 'linkse' kritiek op kerk en religie van destijds klinkt bijvoorbeeld luid en duidelijk door in de hedendaagse 'rechtse' demonisering van moslims en Islam, zoals wij hebben betoogd: 'Moslims moeten eigenlijk gewoon net zo progressief worden als wij: ze moeten hun vrouwen meer vrijheid en onze vrouwen meer respect geven, ze moeten onze homo's met rust laten, en ze moeten van onze vrijheid van meningsuiting afblijven' (Houtman, 2008: 28-29; vgl. Duyvendak 2004, Van Bohemen et al., 2011). Natuurlijk waren het destijds vooral hoogopgeleiden die hun pijlen richtten op het *establishment*, terwijl inmiddels vooral laagopgeleiden zich roeren, maar toch is de onvrede in de grond van de zaak identiek. Net als destijds omarmt men vandaag de dag meer of minder rebelse noties van vrijheid, ongebondenheid en persoonlijke onafhankelijkheid, stoort men zich aan religieuze en morele bedilzucht, en zegt men regenteske politieke en bureaucratische elites de wacht aan. Destijds sarden provo's als Roel van Duijn en Robert Jasper Grootveld met hun ludieke *happenings* de Amsterdamse autoriteiten en inmiddels zetten Rutger Castricum en zijn collega's met behulp van eigentijdse media landelijke politici te kakken voor weblog Geenstijl en omroep Powned.

Ook de electorale aantrekkingskracht van Wilders' PVV schuilt onmiskenbaar voor een belangrijk deel in de manier waarop hij onophoudelijk de gevestigde politiek en het overheidsapparaat op de korrel neemt: 'Zie je wel: het is gewoon een rotzooitje in dit land en dat is de schuld van die zelfgenoegzame linkse elites, die alle machtsposities hebben gemonopoliseerd, elkaar in de vorm van baantjes en subsidies voor linkse hobby's de bal toespelen, en verder de boel gewoon de boel laten.' De hedendaagse samenleving met haar onveiligheid, justitieel proceduralisme en bureaucratische stroperigheid is slecht, moet op de schop en levert nog slechts illustraties van hoe erg het inmiddels geworden is. 'Het moet niet veel gekker worden' – je hoort het Wilders zeggen.

En je hoort het natuurlijk ook Fortuyn zeggen. Waar veel van zijn generatiegenoten mettertijd werden opgenomen in het politiek-bestuurlijke *establishment*, was hijzelf een buitenstaander gebleven als gevolg van de immer complexe dynamiek van uitsluiting en door zijn communicatieve stijl veroorzaakte zelfuitsluiting. Daarmee bevond Fortuyn zich bij uitstek in de positie om zijn in de tegenculturele kritiek van weleer gedoopte pijlen te richten op zijn generatiegenoten. Zij hadden in zijn ogen hun strijd tegen de traditionele gezagsverhoudingen en de autoritaire regententraditie verraden en waren zich gaan wentelen in eenzelfde *dédain* voor het gewone volk als dat waartegen zij zich in de jaren zestig juist hadden verzet (Beunders, 2002; Couwenberg, 2004: 63-65). Fortuyn heeft de idealen van de tegencultuur van de jaren zestig kortom in stelling gebracht tegen zijn 'linkse' generatiegenoten en is daarmee de aanjager geweest van wat wij de hedendaagse 'tegencultuur 2.0' zouden kunnen noemen. Inmiddels heeft de PVV zijn kritiek op een 'zelfvoldane politieke elite die allang de weg kwijt is' (Wilders, 2005: 107) overgenomen en wordt zij onder andere breed uitgemeten in het boek *De schijn-élite van de valsemunters* van partijideoloog Martin Bosma (2010).

Dat wij sinds Fortuyn worden geconfronteerd met *fact-free politics* behoeft in het licht van het voorgaande niet te verbazen, want ook de roerige jaren zestig waren natuurlijk onmiskenbaar een tijdperk van *fact-free politics*. De bonte verzameling van fanatieke politieke activisten, ludieke culturele anarchisten en dromerige spirituele zoekers was het destijds immers over één ding roerend eens. De droom van de Verlichting was ontaard in de nachtmerrie van de technocratie met zijn kille amorele rationaliteit, zijn onpersoonlijke bureaucratistische regels en zijn sociale rollen die het individu vervreemdden van wie het 'werkelijk' was (Roszak, 1969; Zijderveld, 1970; Houtman, 2008). In dit klimaat werd de wetenschap ontmaskerd als de drijvende kracht achter, en de grote legitimeringsmachine van, 'De Technocratie' ofwel 'Het Systeem'. De wetenschap, zo luidde het verwijt, was slechts gericht op de wereld zoals zij feitelijk was, terwijl het toch een stuk belangrijker was om zich druk te maken over hoe zij zou moeten zijn. Aan de feiten moest men zich dan ook niet teveel gelegen laten liggen, want de verbeelding moest aan de macht. En uiteraard: als de theorie niet strookte met de feiten, dan was dat des te erger voor de feiten.

Met de *fact-free politics* van vandaag de dag is er kortom weinig nieuws onder de zon en zij is net zomin inherent 'links' als inherent 'rechts'. *Fact-free politics* is gewoon de min of meer logische reactie op een diep gevoelde onvrede over de samenleving en haar instituties – een onvrede die ertoe leidt dat ideeën over hoe de wereld zou moeten zijn belangrijker worden dan kennis over hoe zij feitelijk is. Dat was zowel het geval in de tegencultuur van de jaren zestig als in de nieuwe tegencultuur van vandaag de dag. Fortuyn, zo stelt Couwenberg dan ook terecht vast, 'straalde opnieuw iets uit van de verbeelding aan de macht die zijn generatie kortstondig vertolkte' (2004: 39) en deze erfenis is tot op de dag van vandaag springlevend.

Geraadpleegde literatuur

- Achterberg, P. (2006). Class Voting in the New Political Culture: Economic, Cultural and Environmental Voting in 20 Western Countries. *International Sociology*, 21(2), 237-262.
- Achterberg, P. (2011). Partisan Dealignment and the Personalization of Politics in the Netherlands, 1986-2006. Paper presented at *Omstreden Democratie; Stabiele Democratie*, Den Haag.
- Achterberg, P., Houtman, D., & Derks, A. (2011). Two of a Kind? An Empirical Investigation of Anti-Welfarism and Economic Egalitarianism. *Public Opinion Quarterly*, 75(4), 748-760.
- Akkerman, T. (2005). Anti-immigration Parties and the Defence of Liberal Values: The Exceptional Case of the List Pim Fortuyn. *Journal of Political Ideologies*, 10(3), 337-354.
- Beunders, H. (2002). 'Rampjaar' 2002 was fantastisch', *NRC-Handelsblad*, 27 december.
- Blokker, J. (2003). *De afrekening: Kroniek van het lange jaar 2002*. Amsterdam: Harmonie.
- Bosma, M. (2010). *De schijn-élite van de valsemunters: Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Buruma, I. (2010). 'The Peculiar Nature of Dutch Populism,' website NRC International: <http://vorige.nrc.nl/international/article2560403.ece>, geraadpleegd 9 juni 2011.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47: 2–16.
- Canovan, M. (2005). *The People*. Cambridge: Polity.
- Couwenberg, C.W. (2004). *Opstand der burgers: De Fortuyn-revolte en et demasqué van de oude politiek*. Civis Mundi jaarboek 2004. Budel: DAMON.
- Duyvendak, J. W. (2004). *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie: Over de mythe van dé individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Fennema, M. (2010). *Geert Wilders: Tvenaarsleerling*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Fortuyn, P. (2001). *De islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament (met een kritische reactie van imam Abdullah R.F. Haselhoeft)*. Uithoorn: Karakter Uitgevers & Rotterdam: Speakers Academy Uitgeverij.
- Fortuyn, P. (2002). *De puinhopen van acht jaar Paars: Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Uithoorn: Karakter Uitgevers & Rotterdam: Speakers Academy Uitgeverij.
- Hendriks, F., & Bovens, M. (2008). Pacificatie en polarisatie: Kentering en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002. *Bestuurskunde*, 2008(3), 56-63.
- Houtman, D. (2012). Wetenschap, ook maar een mening? Over *fact-free politics* en alledaags postmodernisme, in Veldheer, V. (red.), *De gevolgen van 'fact-free politics' voor beleid en onderzoek*, Den Haag/Nijmegen: SCP/NSV, 17-21.
- Houtman, D. (2008). *Op jacht naar de echte werkelijkheid: Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamente*. Amsterdam: Pallas.
- Houtman, D., & Achterberg, P. (2010a). Two Lefts and Two Rights: Class Voting and Cultural Voting in the Netherlands, 2002. *Sociologie*, 1(1), 61-76.
- Houtman, D. & Achterberg, P. (2010b). De Haagse kaasstolp en de mensen in de samenleving: Populisme en personalisering in de Nederlandse politiek, *Sociologie*, 6(1), 102-111.
- Houtman, D., Achterberg, P., & Derks, A. (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick, N.J.: Transaction.

- Houtman, D., Aupers, S., & Achterberg, P. (2012). Alledaags postmodernisme: De gezagscrisis van de hedendaagse wetenschap. *Beleidsonderzoek Online* (forthcoming).
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Kleinnijenhuis, J., Oegema, D., & Takens, J.H. (2007). Personalisering van de politiek. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 2007*, 101-127.
- Kriesi, H. (2011). Personalization of National Election Campaigns. *Party Politics* (forthcoming).
- Kuitenbrouwer, J. (2010). *De woorden van Wilders en hoe ze werken*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim: Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Pellikaan, H., Van der Meer, T., & De Lange, S. (2003). The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy. *Acta Politica*, 38(1), 23-49.
- Pels, P. (2007). Het glazen huis van de democratie: Politiek sterrendom na Fortuyn. *Justitiele Verkenningen*, 33(2), 9-20.
- Sap, J. (2011). Weg met de politiek van branie zonder brein. *NRC Handelsblad* (19-01-2011).
- Van Bohemen, S., Kemmers, R., De Koster, W., Houtman, D. & Aupers, S. (2011). 'Secular Intolerance in a Post-Christian Society: The Case of Islam in the Netherlands', in Houtman, D., Aupers, S. & De Koster, W. *Paradoxes of Individualization: Social Control and Social Conflict in Contemporary Modernity*, Aldershot: Ashgate, 141-155.
- Van der Brug, W. (2003). How the LPF Fuelled Discontent: Empirical Tests of Explanations of LPF Support. *Acta Politica*, 38(1), 89-106.
- Van der Waal, J., & Achterberg, P. (2006). Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict? Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het klassengebonden stemgedrag. *Res Publica*, XLVIII(4), 369-392.
- Van Herwaarden, C. (2005). *Fortuyn: Chaos en charisma*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Van Santen, R., & Van Zoonen, L. (2010). The Personal in Political Biographies. *Biography: An Interdisciplinary Quarterly*, 33(1), 26-47.
- Van Stipdonk, V., & Leeuwenburg, R. (2007). *Politiek en emotie: Over de rol van emoties in de lokale politiek*. Den Haag: USBO.
- Verdonk, R. (2008). Toespraak bij lancering van Trots op Nederland op 3 april in de Cruise Terminal in Amsterdam, <http://www.trotsopnederland.com/index.php?pageID=3&messageID=26>, geraadpleegd 16 november 2011.
- Voerman, G., & Lucardie, P. (2002). Van Paars naar Pim: Politieke cultuur in de jaren negentig (1994-2002). *Spiegel Historiael*, 37(nov/dec), 512-518.
- Volkskrant, (2002). 'De islam is een achterlijke cultuur', 9 februari 2002.
- Wansink, H.A. (2004). *De erfenis van Fortuyn: De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Wilders, G. (2005). *Kies voor vrijheid: Een eerlijk antwoord*. Groep Wilders.

ⁱ Het begrip 'politieke cultuur' wordt door ons gezien als het geheel van thema's, ideologische standpunten en communicatieve stijlen die de banden tussen publiek en politiek smeden en in stand houden.

ⁱⁱ NRC-Handelsblad, 19 mei 2007:

http://www.nrc.nl/binnenland/article1798909.ece/Lekker_samen_besturen.

ⁱⁱⁱ De campagne werd ondersteund door de tijdelijke website www.samenwerkenaannederland.nl, waarop ministers via weblogs hun ervaringen met geïnteresseerde burgers deelden.

^{iv} NRC-Handelsblad, 19 mei 2007:

http://www.nrc.nl/binnenland/article1798909.ece/Lekker_samen_besturen.